

ALABÁN PÉTER

Munka és Folytonosság MTA-WORK-Lendület kutatócsoport

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 170–191.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.170-191

www.aetas.hu

A filmszociográfia mint történeti forrás

*Mikrotársadalom a Gulyás testvérek filmjeiben**

ABSTRACT. *Film-Sociography As A Historical Source: Microsociety in the Gulyás Brothers' Films.* The aim of this study is to demonstrate the significance of audiovisual historical sources using the film-sociographies made by the duo of Gyula Gulyás and János Gulyás, including the antecedents of filmmaking and its influencing factors. The six-part “Domaházi hegyek között...” (Among The Hills of Domaháza) and 1983’s “Ne sápadj!” (Don’t Pale!) depict different stages of the life, as well as the show trial of Alfonz Medve, a “peasant-bourgeois” from Domaháza, who can be seen as a symbolic figure of the post-peasantry. The films depict the reckoning following the failure of the New Economic Mechanism, the attempts to conceal the underdeveloped economy, the functioning of the agricultural cooperatives, as well as the local unraveling of the traditional peasant society in the 70s and 80s through the circumstances of the “new”, rural working class that also began participating in industrial production.

Keywords: *social history, film-sociography, agricultural cooperative, preservation of traditions, rural workers*

Miközben Gulyás Gyula és Gulyás János a *Domaházi hegyek között...* című filmszociográfiasorozata forgatásának kezdete (1978) óta immár negyvenhat, a *Ne sápadj!* bemutatója (1983) óta negyvenegy, e filmek egyik kiemelt főhőse, Medve Alfonz halála (2008) óta pedig tizenöt év telt el, az audiovizuális források – ezzel együtt pedig a filmszociográfiák – bevonása a Kádár-kori hatalmi visszasságok, valós társadalmi folyamatok, illetve tapasztalattörténetek vizsgálatába ez idáig kevesebb figyelmet kapott. Elég utalni arra, hogy a szociográfiai irodalom klasszikusának tartott népi író, az akkor már brit, majd francia emigrációban élő Szabó Zoltán emlékére történő ajánlást a rendezőknek nem engedélyezték. A háttérben húzódo politikai és gazdasági mechanizmusok tükrében ez nem véletlen, hiszen – a társadalmi érzékenységet szem előtt tartva – a Gulyás testvérek hasonlóképpen tették „szókimondóan” láthatóvá a magyar vidék korabeli állapotát, a megélt emberi sorsok személyes, olykor mégsem egyedülálló, gyakran kollektívnek érezhető drámai konfliktusait, törésvonalait. Gulyás János 2021 decemberében hunyt el, egyedi hangon szóló, szociografikus érzékenységű személyisége a megalkuvás nélküli számvetésre, a társadalmi valósággal való szembenézésre ösztönözte a nézőket.

A jelen tanulmány nem filmtörténeti elemzés és történetleírás, amely a dramaturgia, a filmgyártás, a rendezői stílus, az esztétikai minőség vagy a kamerakezelés módszertanát alapul véve közelít a főbb kérdésekre. Fő célja az, hogy az általam részben helyszínen végzett terepszintű lokális vizsgálat társadalomtörténeti eredményeihez kösse a dokumentumfilmek új módszereket kínáló alternatíváit, jellemezve azok társadalomtörténeti forrásértékét. Az

irodalmi, a publicisztikai, illetve a társadalomtudományi igényvel megírt szociográfia didaktikájának, forrásértékének összevetése a mozgóképpel (jelen esetben a filmszociográfiával) számos módszertani tanulmány alapja lehet, ám terjedelmi okokból itt erre nincs lehetőség. „Fordított” megközelítésmóddal azonban, ha az átélt emberi sorsok és életutak hatásmechanizmusán keresztül feltárt hatalmi visszasságok és válaszreakciók bemutatásába bevonjuk audiovizuális forrásként a vonatkozó filmalkotásokat, az rávilágíthat a „mögöttük álló” gondolati tartalomra és a történeti háttérre. Az esettanulmány tehát egyfajta kísérlet a dokumentumfilm mint történeti forrás felhasználására, amely során a borsodi barkó falura, Domaházára, a tapasztalattörténetre, az élethelyzetek hatalom általi kriminalizálására koncentrálok, ezért sincs lehetőség kitérni most más, hasonló témájú dokumentumfilmek elemzésére.

Szociográfák és filmszociográfák

Ahogy az 1930-as évek szociográfiai és szociofotói, úgy a szocializmus évtizedeinek filmszociográfiai és egyéb filmalkotásai is segítséget adhatnak ahhoz, hogy a mozgókép és a filmkészítés oly sajátos lehetőségein, így az adott korban dokumentumértékűnek nem is tűnő megörökített felvételein keresztül megfigyelhessük a hiteles valóságkép megannyi mozaikját. A rendszereken átívelő, a társadalom alsó rétegeit érintő, generációkon keresztül öröklődő problémák folytán szinte magától értetődőnek tűnik az előbb említett műfajok közötti átfedések összevetése, egyszersmind forrásértékük hasznosítása a korszak társadalomtörténeti kutatásaiban.

Kiragadott példáink korántsem véletlenek. Az 1951-ben végleg Londonba költözött Szabó Zoltán 1938-ban megjelent művében az Északi-középhegység nyugati részének szociográfiáját¹ írta meg, a Börzsöny, Cserhát, Mátra és Bükk hegységek vidékét mutatta be, a Palócföldet is beleértve. A két világháború közötti, szinte érintetlenül hagyott nagybirtokrendszer, illetve a család eltartására képtelen törpebirtok közötti köztes megoldást nyújtó paraszti birtokok hiánya éles kontrasztban állítja elének a két végletet, miközben több országrészben, így az általa vizsgált térségben is az ipari munkavállalás terjedése előre vetítette az elszegényedés jeleit, sokszor az életmódjában nyomort tükröző parasztság felbomlását, a bérmunkával és proletarizálódással azonosítható summásmozgalmak terjedését, illetve a paraszti létből való menekülést. A nagy gazdasági világválság tovább súlyosbította a helyzetet, ami a hatalom részéről messze nem kapott komolyabb figyelmet. Szabó művében ugyanakkor korántsem csupán a falvakról s a parasztságról esik szó, hanem a megkésett és egyben idegen eredetű, az ősi tradíciókat felrúgó polgárosodásról, illetve a létszámában folyamatosan bővülő, ám meglehetősen megosztott és differenciált bánya- és gyári munkásságról is. A társadalmi jelenségek „hű” leírása súlyos szociális problémákra világított rá az utóbbi réteg kapcsán is. Rézler Gyula cukor-, téglá- és textilgyári munkásokról írt munkái² a szociális helyzetképen túl korszakokra nézve előre mutatónak bizonyultak; elég, ha a szocializmus évtizedeinek egyik sajátos társadalmi jelenségére, a közlekedés-ingázás életformát is alakító formáira gondolunk.

A foglalkozásszerkezet változásaira utal, hogy a Horthy-korszak utolsó népszámlálása idején (1941) a még mindig paraszti többségű magyar társadalom 49%-a tevékenykedett a mezőgazdaságban, miközben 35%-a már ipari munkából vagy bérjellegű jövedelemből élt.³

¹ Szabó: *Czifra nyomorúság*, i. m.

² Tóth: *Rézler Gyula válogatott tanulmányai*, 37–120.; Rézler: *Egy magyar textilgyár*, i. m.

³ Gyáni: *Magyarország társadalomtörténete*, 189.

A későbbi fogalomhasználattal élve, a primer–szekunder szektorok közötti átrendeződés a szocialista érában tovább folytatódott. Szintén felfigyelt Szabó Zoltán az átmenetiség, a hagyományos és az azzal szakító bipoláris közegében Salgótarján környékén vagy a gyárvaros, Ózd körzetében a már a 20. század első felében is számottevő, életmódjukat tekintve jellegzetes „kétlaki” munkásokra. Az Ózd melletti Hangony-völgy településeinek napi ingázó (bejáró) dolgozói – időben kicsit eltolódva ugyan, de – épp ezt az átmeneti, tranzit közeget képviselték a mezőgazdasági és az ipari munka, a paraszti és „polgári”, egyre inkább urbanizált életforma, a mindennapi szükségletek, a gondolkodásmód, valamint a fennmaradó, ám egyre halványodó népszokások terén.

1945 után a politikai és társadalmi változások felgyorsították ezeket a tendenciákat, ám a hatalom részéről megfigyelhető és „láttatott” reakciók megjelenítése új kérdéseket vetett fel. Ahogy a szociográfiák tudományos, irodalmi és közéleti vonatkozásaival kapcsolatban Bartha Ákos rámutatott: nemcsak az adott korszak kultúrpolitikájára vonatkozó ismereteink bővítését szolgálja, ha ezeket a történeti forrásként kezelt műveket aprólékosan elemezzük, hanem rápillanthatunk a Horthy- és a Kádár-rendszer hatalomgyakorlási módszereire is.⁴ A „nemkívánatos” műfaj az 1960-as évek elején tűnt fel ismét viták keresztüzében: „...megjelent a »burzsoá« szociográfia és a »szocialista« szociográfia dichotómiája, s az előbbit többen, nagyon kemény bírálattal egybekötve, az »irodalmi« szociográfiával azonosították.”⁵ Végh Antal Penészlekről írt *Állóvíz* című szociográfiája (1968), majd az ennek alapján született, a valóság tényeinek minél pontosabb és őszintébb megismertetésére törekvő irodalmi irányzat dokumentumdráma műfajának egyik legsikeresebb alkotása, Darvas József *A térképen nem található* című darabja (1969) ellenben már egy harmadik műfaj, a filmszociográfia irányába is utat tört. Az elmaradottság, a mélyszegénység, a társas devianciák és a kettőtört – testileg és szellemileg elnyomorodott – szatmári életutak országos jellegű napi gondok felé fordították a figyelmet, hasonlóan Végh 1972-ben megjelent *Erdőháton, Nyíren* címmel kiadott könyvéhez. A helyi közigazgatási vezetés és a pártbizottság részéről indított számos támadás ellenére a szociográfia ismét jelen volt, sőt – Erdei Ferenc kezdeményezésére – 1970-ben elindult a *Magyarország felfedezése* sorozat. Egy-egy folyóirat (például a *Valóság, Forrás, Mozgó Világ*) körül alakultak ugyan szociográfiai műhelyek, tudományos igénnyel megírt társadalomrajz kevés készült; különösen fontos ezek között az agráriumból való tömeges elvándorlásra és – az iparfejlesztésekkel összefüggően – a paraszti életforma való értékeinek elvesztésére figyelmeztető Kunszabó Ferenc *Sárvíz* (1972) vagy az alföldi paraszttársadalom hagyományos életmód- és sorsváltását bemutató Márkus István *Nagykőrös* (1979) című munkája. Az utóbbiban az *utóparasztság* „örökletesen hátrányos” léthelyzete hat nyomasztóan, elsősorban a mindig rá nehezedő „rendelkező fölöttes», a politikai-úri hatalmi elit” súlya alatt.⁶

A „gulyáskommunizmus” országában a vidéki szegénység témáját az Aczél György nevével fémjelzett – „tűr-tilt-támogat” mezsgyéjén mozgó – kultúrpolitika igyekezett háttérbe szorítani, habár a Magyar Írók Szövetsége és a Hazafias Népfront Pest megyei Bizottsága szociográfiák és azokból készült dokumentumjátékok készítésére buzdította a fiatal írókat s rendezőket, a kultúrpolitikus szavait szem előtt tartva. Aczél kiemelte: „...az egész lakosság a kor kulturális szintjén éljen és gondolkozzék, hogy a műveltség, a kultúra ne csak az iskolában, ne csak magas szellemi szinten, a tudományban, a művészetben legyen jelen, hanem váljék tömegméretűvé, hassa át az élet mindennapjait, nemcsak a fiatalság, hanem a

⁴ Bartha: *Tudomány, irodalom és közélet mezsgyéjén*, 119.

⁵ Kiss: *Állóvízi vihar*, 65.

⁶ A. Gergely: *In memoriam Márkus István*, 237.

felnőttek hétköznapi világát is.”⁷ Persze nem úgy, miképp azt a Gulyás testvérek ábrázolták a *Valóság – síppal, dobbal, avagy tűzön, vízen át* (1968) folytatásaként 1978-ban elkészült *Vannak változások* című, forgatási helyszíneként Penészlekre visszatérő, a „Végh-ankétnek” egyfajta teret adó filmszociográfiában. Gulyás Gyula visszaemlékezése szerint Aczél „a budapesti pártértekezleten másfél oldalas beszédben csak ezzel a filmmel foglalkozott, hangsúlyozva, milyen kártékony és ellenséges aknamunka folyik a filmgyártásban”.⁸ Nem sokkal később a pártbizottságok országsszerte bekérték a film kópiáját, továbbképzéseket tartva a kommunista eszme iránti elkötelezettség egyik ellenpéldájáról. A diktatúra ettől durvább válaszáként a később rendezőként ismertté vált, a film ún. stúdiófüzetét⁹ szerkesztő Fekete Ibolyát, a Hunnia Filmstúdió sajtó- és forgalmazási referensét elbocsátották, de Tóth Dezső miniszterhelyettes fenyegetően lépett fel a filmes testvérpár ellen is, akik előtt a rendszert minden addiginál nyíltabban bíráló, a túrt kategóriába sorolt filmalkotás, annak „negligálása dacára, mégis megnyitotta a »hivatásos« filmgyártás kapuit”.¹⁰

Gulyásék a *Cinema’64* amatőrfilmes alkotóközösségében készült filmszociográfiában már jelzésértékűen bemutatták a szocializmus parancsuralmi rendszerét, az 1959-ben szerkezeti formát öltött, majd 1961-ben intézményesült (és már filmeket készítő) Balázs Béla Stúdióba (BBS) történt meghívást követően azonban lehetőségük nyílt dokumentumfilm-sorozatot, illetve hosszú-dokumentumfilm készítésére is. A film szociográfiai, egyben társadalomtörténeti felhasználásának, dokumentációs bázisának kiszélesítésében különösen nagy szerep várt az amatőrfilmek készítőire. A ’60-as évek kézikamerás *cinéma direct* „megfigyelő” filmjeinek montázst és narrációt egyaránt mellőző alkotói számára a hitelesség és a tárgyilagosság nem csupán etikai kérdéssé vált, hanem a nézők iránti felelősségtudat vállalásából is adódott.¹¹

A jelképes összegből gazdálkodó BBS sem jelentett teljes körű alkotói szabadságot: „Számptalan olyan témánk volt, amelyről egyszerűen lebeszéltek a saját érdekünkben. Vagy pedig azzal tanácsoltak el, hogy a tervünk nem illik be a stúdió profiljába. Érvényesült tehát egy politikai tiltás”¹² – nyilatkozta Gulyás Gyula a rendszerváltás hajnalán. E tervek jegyében a társadalmi jelenségek filmes ábrázolása, a hatalom visszásságainak bemutatása, illetve a tényfeltárás iránti elkötelezettség kötődött ahhoz az 1969-es kiáltványhoz („Szociológiai filmcsoportot!”), amelyet öt rendező-operatőr és négy író adott ki a *Filmkultúra* folyóirat *Ellenvélemény* című rovatában, utalva – többek között – a társadalmi lét területi egyenlőtlenségeire: „Azt a képet, amit a »kisvárosról«, a »magyar faluról« kap [a néző], néha idejétmúlt reflexiók, elkoptatott extremitások, esetlegesség és az előzetes elképzeléseken alapuló »esztétikum« keresése jellemzi. Ez a kép a legjobb esetben is csak töredékesnek nevezhető.”¹³

A Gulyás testvérek ez utóbbival nem is elégedtek meg, filmkészítési módszereikben a magát „tárgyilagos megfigyelő helyzetébe pozicionáló” és a filmben, a „kamerafegyver” túloldalán megjelenő alkotó alakja, az „életvilágbeli helyszíni jelenlét”¹⁴ hitelessége, a képi valóság manipulálástól való tartózkodás, a problémakeresés, a folyamatos szembesítés, illetve az

⁷ Idézi: Vasy: *A tömegméretű kultúráért*, 8.

⁸ Idézi: Stefka: *Mélytengeri halászat*, 32.

⁹ Fekete (szerk.): *Vannak változások...*, i. m.

¹⁰ Tóth: *A Gulyás testvérek*, 105.

¹¹ Zalán: *Fejezetek a dokumentumfilm történetéből*, 64.

¹² Brassai-Sipos: *Beszélgetés a Magyar Művészetért kitüntetettjeivel*, 2.

¹³ *Szociológiai filmcsoportot!* 96.

¹⁴ A. Gergely: *Kamerafegyver*, 16.

utólagos visszacsatolások, valamint a mindennapok világához tartozó témák iránti elkötelezettség és bátor kiállás egyaránt felfedezhető. Mindez kiegészült emberi portrékkal, amelyekben „a különféle társadalmi sérelmeket, hátrányos helyzetet, alulra szorítottságot, elnyomást elszenvedő”¹⁵ és cselekvésképtelen *szenvedő hősök*, illetve az értük is küzdelmet vállaló, „a társadalmi valóság előrevívői, reformerei”¹⁶ szerepében tündöklő *cselekvő hősök* a valóságábrázolás részeseivé válnak előttünk. A *Domaházi hegyek között...* (1978–1979), majd a *Ne sápadj!* (1978–1981) így egészíti ki egymást, a tabuk és a „rendszerhűség” oldása közben pedig – a falukutató táborok új terepkutatási eredményeivel – sajátos rendszerkritika formálódott. Az 1970-es és 1980-as évek fordulójától a Vitányi Iván vezette Népművelési Intézet megjelentetett egy *Szociográfiai Munkafüzetek* című sorozatot is, amelyben közzétették az adatgyűjtések eredményeit. Az egyik ilyen, a Veszprém megyei Dudaron végzett (pontosabban folytatott) falukutatást¹⁷ követően kezdtek forgatni Gulyásék a *Málenkij robot – Filmszociográfia a dudari leventék szibériai lágeremlékeiről az Uraltól Kolimáig* című dokumentumfilmjüket (1987–1989). A korábban elhallgatott, tiltott témák sokasága került nyilvánosságra a népi írók és szociográfiaik történetét is feldolgozó művekkel együtt.

Miért éppen Domaháza?

A kérdésselvetés és a helyszínválasztás a falu sajátos földrajzi fekvésével is magyarázható. A Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyei, ország-, illetve több megyehatár mentén fekvő Árpád-kori település elhelyezkedése, gazdag néphagyományai, folklórja és néprajzi értékei, a keleti palócokra (barkóokra) jellemző kurialista (egytelkes kisnemesi) többségű, ám paraszti szinten élő lakossága, egykor jelentős mértékben erdőszült, művelésre kevésbé alkalmas, így jelentős munkavégzést kívánó dombvidéke és állattartása, illetve a zártságával indokolható késői bekapcsolódása az ipari munkavállalásba lehet a válasz. A Néprajzi Múzeum online Fényképtárában 355 (etno) fotót felvonultató „hadas” település Ózdtól alig húsz kilométerre fekszik nyugatra, Szlovákiával szomszédosan. Az egykor leginkább pásztorkodással és állattenyésztéssel foglalkozó lakossága „szeges” települési szisztéma szerint, a keleti palóc településekre jellemző nemesi endogámia és a római katolicizmus dominanciájának keretein belül vallási endogámia szerint élt hosszú évszázadokon keresztül. A rendiség maradványainak továbbélését a még a 20. század első felére is jellemző „hadak”, azaz a – jellemzően, de nem kizárólagosan – rokonsági szerveződésen alapuló, gazdasági egységként is funkcionáló nagycsaládok jelentették, élükön a (férfi) családfővel.

A *Domaházi hegyek között...* forgatásakor a Gulyás testvérek számára már nem volt ismeretlen a település, hiszen 1976-ban, az MTV Iskolatelevízió részlege megbízásából 6. osztályos tanulóknak szánt oktatási segédanyagként részben itt forgatták a *Magyar népdal* című harmincöt perces, tehát egy tanórán feldolgozható munkájukat, amelyben a népdalok mellett néptáncokat, sőt a helyi Pávákör és a Muzsikás együttes közreműködésével egy hagyományos kukoricafosztást is bemutattak. A hagyományörzés jelentősége a domaháziai körében mindvégig meghatározó volt: 2021-ben a Domaházi Hagyományörző Egyesület immár ötvenedik születésnapját ünnepelhette, miközben a citerazenekar is újjáalakult a 2010-es években. A „nagy örökségnek” nevezett népművészeti és népzenei hagyaték feltárásán túl ugyanakkor a BBS-ba is meghívott filmesek figyelme csakhamar másfelé irányult, „társá-

¹⁵ Orosz: *A cselekvő és a szenvedő hős*, 49.

¹⁶ A. Gergely: *Virtus*, 111.

¹⁷ A dudari falukutatás történetéről és eredményéről bővebben lásd: Lencsés: *Angolok a Bakonyban*, i. m.

dalmi állóvizünk fodrozódását” előidézve. Gulyás Gyula szerint nem az volt a fő cél, hogy „csakis a kilátástalan történeteket tárjuk fel, de mi mást tehattünk volna, ha egyszer azt a társadalmi valóságot akartuk felmutatni, amellyel nemigen lehetett találkozni a moziban”.¹⁸ A megelőző évek valóban bizonyítják ezt: 1972-ben Ember Judit és Gazdag Gyula *A határozat* című ún. szituációs dokumentumfilmjét¹⁹ betiltották, amikor az 1968. január 1-jével indult, a szocializmus politikai rendszerébe ágyazottan megvalósítani kívánt „új gazdasági mechanizmus” reformkísérlete rövid idő után megbukott. Diktatórikus leállításával (1971) párhuzamosan a reformellenes politikai erők, illetve a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) szervei tömegével hurcoltak meg sikeres szövetkezeti vezetőket, végül pedig a reform kidolgozóit (a közgazdász Nyers Rezső KB-titkárt és Fehér Lajos miniszterelnök-helyettest) is leváltották posztjukról (1974).

A *Domaházi hegyek között...* hat része végül egy-egy helyi népdal címével ellátott központi téma köré csoportosult az alkotók szándéka szerint, amelyekkel a falu korabeli társadalmának, mindennapi életének szinte mindegyik jelentős problémáját taglalták a kamerák előtt. A helyszíni vetítéses bemutatóra 1980 májusában került sor. A „minden mindennel összefügg” jelentősége tükröződik a résztémák mindegyikében, s majd került kiegészítésre az ismertebbé vált *Ne sápadj!*-ban néhány évvel később. Az 1981-ben elkészült, de 1983-ban bemutatott utóbbi alkotás részben már portré, hiszen egy főhőst állít középpontjába, ugyanakkor a szociográfiai közeget képviselő, a háttérben feltűnő falusi paraszt-munkásvilág ábrázolása az 1970-es és 1980-as évek fordulójának lokális gazdasági és társadalmi viszonyaira nézve jelentős audiovizuális forrásként tartható számon. Az egymásra épülő filmszociográfiák sora a rendszerváltozást követően is folytatódott: a *Ne kavarj! Szoció-portré Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról* további négy, egyenként mintegy 60 perces részei 1995 és 1997 között készültek el. Forrásértéküket – a *Ne sápadj!* kapcsán – Szekfű András öt „titok” megfjtésével tárja elénk: a szinterek, mint a lakó- és munkakörnyezet, a tárgyi kultúra és a hozzá kapcsolódó életformák, a társadalmi portré és a társas kapcsolatok, illetve a politika szerepeinek „tapasztalatiságával”, élethű bemutatásával, valamint a nézők felé irányuló, a cselekmény több szálon vezetéséből következő érzelmi ráhatással indokolja azt.²⁰ A *Ne sápadj!* alapját az 1978–1979 között forgatott hatrészes sorozat képezi, amelynek felhasználása módszertanilag is új megközelítést adhat a történész számára. Tanulmányomban – egy immár több mint egy évtizedes, a helyi viszonyokat életközeli módon figyelemmel kísérő kutatás felhasználásával – némileg hasonlóképpen, a társadalmi valóság és a mindennapok történetének kutatása részeként teszek kísérletet új történeti források értékelésére. Arra keresem leginkább a választ, hogy a szakirodalom és az írásos dokumentumok vagy éppen az *oral history* mellett a történeti vizsgálatba bevonható filmszociográfiák társadalomrajza milyen szegmensekből világítja meg a Kádár-korszak vidéki életvilágát, a téleszt és a gyarat, az agráreredetű, gyakran „kétlaki” munkástársadalmat, az egyéni kezdeményezések és a hatalom konfliktusait, a „parasztpolgár” embertípust vagy éppen a hagyományörzés jelentőségét a

¹⁸ Lőcsei: *A Gulyás testvérek Magyar Örökség díja*, i. m.

¹⁹ *A határozat* a diktatórikus hatalomgyakorlás bemutatására törekszik, amikor a koholt vádak alapján perbe fogott sikeres téesztelnök, Ferenczi József meghurcoltatásán keresztül illusztrálja a demokrácia látszata mögött önkényesen irányító pártvezetést, amely manipulatív eszközökkel próbálja meggyőzni az elnökkel szimpatizáló közgyűlést, hogy hívják vissza őt tisztségéből. Losonczy Ágnes a képi világot tekintve puritán alkotás rendezőjének egyedi, a mimika, az arckifejezés változásainak érzékeltetését emelte ki Ember Judit fő eszközeként: az eszköztelenséget, amely „az emberi dráma végigélése a csupasz emberi arcokon. A végtelenségig leegyszerűsített puritán képek érzékeltek a belső drámát.” Losonczy: *Az igazat, csakis az igazat*, i. m.

²⁰ Szekfű: *Ne sápadj!*, 296–300.

helyi kultúrában. Mindezeket pedig egy olyan településen, ahol a földrajzi és a társadalmi periféria egymást fedi.

Társadalom a kamerák árnyékában

A mezőgazdaság kollektivizálása

„Nem győztelek, »Eisenhower«²¹ várni, várni, be kellett a, be kellett a téeszcsébe állni” – harogta Medve Alfonz nótázás közben. 1956 után a teljes kollektivizálás programja ismét napirendre került, melynek végrehajtási módja a Kádár-korszak nyitányának átfogó, sokszor eltitkolt, láthatatlanná tett eljárása volt 1959–1960 között, hallgatásra kényszerítve az érintetteket. A lokális szintű vizsgálatok ennek formáit, illetve a „szocialista bekerítés” és meggyőzés módozatait a verbális-pszichikai presszió, az adminisztratív manipuláció, illetve a fizikai erőszak (például verések) fokozatainak feltárásával azonosították.²² Az egyházak megtörésével, a magyar írók pacifikálásával az ellenállásban magára maradt parasztság agitálására – Alsómégyen²³ töltött gyermekkorát felidézve – Romsics Ignác történész is jól emlékszik a kor falusi felfogását tükröző népszerű dal sorait felidézve: „Nem győztük az angolokat várni, be kellett a, be kellett a téeszcsébe állni.”²⁴ Az elkeseredett falusi emberek valóban szó szerint már csak külső segítségben bíztak. Nem véletlenül húzta el tehát a cigányprímással a domaházi „parasztpolgár” is a ’60-as évek elején ugyanezt a fentebb idézett nótát, kissé átfogalmazva.

A *Domaházi hegyek között...* filmkockáin a megjelenített helyszínek, a nehéz körülmények közötti munkavégzés többhelyszínes bemutatása, illetve az elénk tárt bírósági per a Gulyás testvérek magukra öltött kutató–megfigyelő–kérdőző hármasszerepkörének közvetítésével tárul a szemünk elé. Domaházának alig volt mezőgazdasági művelésre alkalmas területe, a létrejött termelőszövetkezet számára csak az állattenyésztés és az erdőgazdaság maradt mint fő jövedelmi forrás. Az előzmények, illetve a domborzati tényezők tekintetében lényeges gazdaságtörténeti változás volt, amikor a helyben működő feudális közbirtokossági formák, illetve később már a polgári törvények által szabályozott legelő- és erdőközösségek társulatai 1945 után megszűntek. Az 1946. évi IX. törvénycikk, továbbá két 1948-ban kiadott miniszteri rendelet a legeltetési társulatok legelőit a községek tulajdonába, illetve földműves-szövetkezeteknek adta. Hasonlóképpen vették át az erdők kezelését az állami erdőgazdaságok: először a 10 kat. holdnál nagyobb használati illetőségek 10 kat. holdon felüli része került állami tulajdonba (1945), majd az erdőbirtokossági társulatok is elvesztették önállóságukat (1952).²⁵ Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően, az 1960-as évek elejére befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, ami 1962-re az erdőbirtokosságok felszámolásával járt, habár Domaháza környékén több helyen (például Ózd-Sajóvárvány, Uraj) az állami erdőkezelés keretein belül azok mégis fennmaradtak.²⁶

A gazdasági változásokhoz hasonlóan jelentős, ám mégis – más, a gyárvároshoz közeli falvakhoz képest – lassú, a falu zártságát oldó társadalmi átrétegződés 1945 után kezdődött Domaházán, amikor a parasztból ipari munkássá váló lakosság életmódjában és értékrendjében gyökeres, ám meghatározó változások kezdődtek. Egy 1948-as kormányrendelet

²¹ Utalás az Amerikai Egyesült Államok (USA) 34. elnökére: Dwight D. Eisenhower (1953–1961).

²² Ö. Kovács: *A hagyományos paraszti társadalom felszámolása*, 78.

²³ Homokmégy külterülete Bács-Kiskun vármegyében.

²⁴ Pethő: *„Ez az én olvasatom”*, 43.

²⁵ Petercsák: *A hagyományos paraszti erdőbirtoklás formái*, 25.

²⁶ Petercsák: *A közbirtokosság*, 238–241.

értelmében a termelőszövetkezeti csoportok (tszcs-k) három típusát különböztették meg; közülük a III. típus számított a legfejlettebbnek. 1951 elejére Domaházán tíz család mintegy 112 holdon alakította meg az „Úttörő” termelőszövetkezeti csoportot, amely az I. típusba soroltan működött. Az 1949. évi népszámlálás idején a község 1182 fős lakosságából mindössze 222 fő rendelkezett valamilyen nagyságú gazdasággal; a legnagyobb arányt az 1–5 kat. holdas kategória képezte (az összes művelt terület 35,1%-ával), míg a 25 hold fölöttiek 13,1%-ot tettek ki.²⁷

„Megérkezik a történelem új futárja, a tsz is. [...] S január óta más fogalmakkal ismerkednek itt az emberek. Termelőszövetkezet, munkaegység, előleg, meg agrotechnika, szóval más szavak, új fogalmak” – zengtek a hangzatos szólamok 1961-ben.²⁸ A Hangony-völgyi településeken közel egy időben alakultak meg a téészek, Domaházán 1961. január 14-én tartották a Dózsa György Mezőgazdasági Termelőszövetkezet alakuló közgyűlését. Az új MGTSZ 2790 kat. holdas területének alig 35%-a volt szántóföld. Az erőszakos agitáció során a közel ötven fővel összehívott falugyűlésen a belépés ellen lázadókat akár tíz évig terjedő börtönbüntetéssel is fenyegették, több gazdát pedig leitatással vettek rá a belépő nyilatkozat elfogadására és aláírására. „A kocsmában volt minden: mulatás, közben pedig belépési nyilatkozat. Bakai Albert koma, tanácselnök mondta nekem, hogy írjam alá. Megkértem, hogy inkább mondja ő azt, hogy én már aláírtam. Megtette, de nagy volt a kavaráss. Közben jött meg a sógorom; mondta, hogy anyukád azt üzeni, ha aláírod, felakasztja magát. Én válaszoltam neki, hogy »nem írom én alá, nem is úgy indultam ide, csak megtudjuk még, hogy mi lesz a helyzet. Berúg mindenki, de én nem fogok – bírtam én az italt. Egyszer csak megjelent a kocsmá előtt a tanácselnök, a komám. Mondta nekem a magáét, hogy írjam alá, mert ezen a parasztságnak túl kell esnie, ez egy történelmi változás. Végül azt mondtam, üsse kő és a kocsmafalon – miközben a holdvilág mosolygott, a csillag ragyogott – aláírtam, de mondtam, hogy én nem fogom bevinni a tanácsba.«”²⁹ Sokan nem is értették a történetek politikai háttérét, és megpróbálták meggyőzni az agitálókat, hogy – miként később be is igazoldódott – a domaházi határ nagyüzemi termelésre alkalmatlan és tönkreteszi azt.

Az ellenállás nem sikerült: „...megjelentek a kommunisták, jogszerű embereket előre tettek, s mindent erőszakos terrorral bevitték a téészbe. Aki gyárban dolgozott, hazaküldték, ha nem írta alá a nyilatkozatot [...] nagy volt a kavaráss.”³⁰ Az erőszak ellensúlyozására, egyben a hatalom stabilitása érdekében, a Kádár-kormány életszínvonalat érintő engedményeket tett („életszínvonal-alku”). Az immár termelőszövetkezeti községben ennek egyik jeleként a „megújulás” erejét szimbolizálta a villanyfény kigyulladásá ugyanabban az évben. Ez ugyan jelentős – több évtizedes – késéssel (például Ózd egyes munkáskolóniáihoz képest is) történt, ezt követően a falu lényegében fejlődési pályára került.³¹ 1960-ban és 1970-ben Domaháza 1200 fő fölött „tudta tartani” lakónépessége számát, ám azt követően csökkenés kezdődött főként a városokba történő elvándorlás és negatív népmozgalmi folyamatok nyomán.

²⁷ 1949. évi népszámlálás 3., 412–413.

²⁸ Garami Ernő: *Domaházai megújulás*. Észak-Magyarország, 1961. augusztus 20. 196. sz. 4.

²⁹ Interjú Medve Alfonzzal. Domaháza, 2001. szeptember 1. (A szerző tulajdonában.)

³⁰ Uo.

³¹ Még ebben az évben elkészült az új, nyolcosztályos általános iskola, 1964 végén megnyitotta kapuit a kultúrház (mozival), 1968-ban – az ÁFÉSZ bolt mellett – megkezdte működését a Vörösvár Presszó (az első években bisztró), 1971-től önálló háziorvosi rendelés vette kezdetét, 1973-ban pedig betétgyűjtő pénztárat nyitott a Hangony és Vidéke Takarékszövetkezet.

1961-ben végül 293 tagja lett a téesznek, egy évvel később pedig egy tagra 3,8 kat. hold szántóterület jutott.³² A téesz első elnöke alig négy hónap múlva lemondott, s a későbbi években is gyakori volt az elnökváltás. Végül 1963 tavaszán csődöt kellett jelenteni, amikor a munkaegység értéke csupán 9 Ft 12 fillér volt, ám még ezt sem fizették ki. Ezt követően a kilépésre tett kísérletek kudarcot vallottak, politikai okokra hivatkozva nem engedélyezték azt. Az új elnök – hosszú rábeszélés után – Medve Alfonz lett (1963–1970), aki a kezdetektől fogva szorgalmazta – a nagyüzemi termelés sikertelensége nyomán – a termelőszövetkezet helyett szakcsoportok létrehozását. Tenni akarására jó példa, hogy más, sikeres téeszek (például Nádudvar) módszereit is figyelve kidolgozta az ún. részes és százalékos művelés, illetve a négyes forgó (pillangós növények – őszi búza – kapás növények – tavaszi búza) módszerét: „Forgást kell adni a földnek!” – utalt rá a vele készült interjú során, s „mágnes hasonlaltal” az egyéni érdekeltséget a közös munkába „bevonzó” intézkedések hiányára, valamint a korábbi szakszerűtlen elképzelésekre és beavatkozásokra hivatkozott: „Egyszerre akartak megcsinálni mindent, megfeledeztek róla, hogy a fejlődés nem megy egyszerre. Előbb érlelni kell a gyümölcsöt, azután leszedni” – emelte ki elnökké választása után néhány évvel.³³

A mezőgazdasági területek aránya az évtized közepére már jelentősen visszaesett: a művelés alá vont területek mindössze 23%-a volt szántó,³⁴ így nem véletlen, hogy az egy traktoregységre jutó szántóterület nagysága itt volt a legalacsonyabb az ózdi járás 29 termelőszövetkezte közül, az összeírásban szereplő egyetlen traktorral. 1965-ben a „Dózsának” 253 tagja volt, melyen belül a nyugdíjas és járadékos tagság aránya 27,3%-ot tett ki. Állatállományát 1403 juh, 109 szarvasmarha és 39 ló alkotta.³⁵ A helyzet későbbi romlását a téeszelnök „egyedi”, már-már „vállalkozás ízű” esetnek számító megoldások keresésével próbálta ellensúlyozni, amire a következő interjúrészlet is utal: „Egyik nap beállít Medve Alfonz a főkönyvelőhöz: – Mennyi pénz van a kasszában? – kérdezi. Másnap reggel nyolc Tefu-teherautóval és némi készpénzzel, úgy százezernyi magyar forinttal elindult Medve Alfonz. Hol járt, hol nem, három nap elteltével, üres teherautókkal hazaérkezett és odadobott a főkönyvelő asztalára másfél millió forintot. Ha igaz, Békésben olcsón felvásárolta a birkát, majd északabbra nagy haszonnal eladta.”³⁶

Utóbb aztán rendőrségi vizsgálat, illetve az 1968 és 1970 közötti időszakra nézve pénzügyi revízió indult, amelyek hiányt és jogtalan állami támogatáshoz való hozzájutást tártak fel, amit bírság kiszabása követett: az 1971-ben jelentkező közel 1,5 milliós forintos bevételkiesés szanalási eljárást vont maga után. A filmkockákon is megörökített, az 1977. évre vonatkozó veszteséges zárszámadás, majd az azt követő, a vezetők és tagok elkülönülésével a helyi Vörösvár Presszóban rögzített mulatság képe – a folyamatok alakulásának tükrében – különösen szürreális. A vidám sokaságon elégedetten végignéző párttitkár tekintetében hamis illúzió tükröződik: a szocialista terveknek semmi nem áll(hat) útjában. Az egyéni és a fentről vezérelt „társadalmi” érdekek ütközése a filmszociográfiák egyik központi témája: Olyan falvakat választanak alkotóik, amelyeket az állam kedvezőtlen földrajzi fekvésük vagy gyenge mezőgazdasági adottságaik miatt nem akar fejleszteni, éppen ezért, bár a téeszésítésük

³² Alabán: *Domaháza monográfiája*, 103.; *Borsod-Abaúj-Zemplén megye fontosabb statisztikai adatai*, 1963. 198.

³³ Szendrei József: *Beszélgetés egy tsz-elnökkel: A mágnes*. ÉszakMagyarország, 1965. február 19. 42. sz. 3.

³⁴ Alabán: *Domaháza monográfiája*, 104.

³⁵ *Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve*, 1966. 200–201.

³⁶ Szemán: *Magyar!*, i. m.

megtörtént, a rosszul működő szövetkezet nem kapott támogatást; mindeközben az itt élők ragaszkodtak a földhöz, az állatokhoz, a házukhoz, a múltjukhoz.

Megfélémlítés és erőszak: téészesítés és egy per tanulságai

A sokszor „feketebbnél feketébb” történetek, a meghurcoltatás, a kiszolgáltatottság egyéni történeteinek bemutatása, a visszaéléseket prezentáló hatalmi kriminalizáció felidézése a rendszer valódi, hamis illúziók mögé bújtatott arcukat fedte fel. A téészek elleni sokrétű, gazdasági szankciókat, adminisztratív, de büntetőjogi eszközöket is magában foglaló támadás a gazdasági reformmal 1968-ban megindult, „társadalmilag veszélyes” folyamatokra, így a már-már piacszerű (kistőkés) viszonyok restaurációjára hivatkozott. Varga Zsuzsanna mindezt kiegészíti azzal a helytálló megállapítással, miszerint „a szövetkezeti gazdálkodás dinamikus fejlődésével új megoldások formálódtak ki, amelyekkel rögtön nem tudott lépést tartani a jogalkotás. Tehát a tsz-ek gazdálkodási gyakorlata számos vonatkozásban elszakadt az aktuális jogi szabályozástól. Míg ezt a problémát az 1960-as években úgy oldották fel, hogy a jogi szabályozást közelítették a gazdálkodási gyakorlathoz, addig a reform megítélésének változásával az 1970-es évek elejétől ez a kettősség egyre inkább támadási felületté vált.”³⁷ A jóhiszeműség, a valós szándék vagy a jogszabályok ismeretének a hiánya ugyanakkor nem jelentett védelmet, 1971–1972 folyamán számos eljárás indult, közben pedig új Büntető Törvénykönyv (Btk.) is életbe lépett.

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1028/1967. (IX. 8.) számú, a mezőgazdasági üzemek fövedelemszabályozási rendszeréről szóló határozata még azt foglalta magában, hogy „a termelőszövetkezetek vállalatzerű gazdálkodását erősíteni kell”, az ártámogatási rendszer kialakítását pedig az érvényes gazdaságpolitikai célkitűzésekhez, illetve az új gazdaságirányítási rendszer követelményeihez kell igazítani. A kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek és állami gazdaságok alacsony termelési hozamaik ellensúlyozására pénzbeli támogatásban („megkülönböztetett” állami dotációban) részesültek.³⁸ A legmagasabb összeghez az I-es kategóriába soroltak juthattak. 1967 októberében megjelent a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló III. törvény,³⁹ amely a háztáji gazdaságok számára az árutermelést, végrehajtási rendelete révén pedig – részletesen szabályozva – az állattartást is lehetővé tette. A meghatározott egyedszámokon felüli tartást csak abban az esetben engedélyezték, ha „a nagyüzemi állattartás egyes ágazatokban gazdaságosan nem fejleszthető, ugyanakkor a háztáji állattartáshoz szükséges takarmánymennyiséget a közös gazdaságból vagy egyéb módon biztosítani lehet”.⁴⁰ A közös gazdasági termelésen túl árkiegészítést lehetett elszámolni a háztáji gazdaságok termeléséből származó hízó- és növendékmarha után is, amennyiben a téesz-tag előzetesen a szövetkezettel szerződést kötött arról, hogy a háztáji gazdaságból származó állatot a téészen keresztül fogja értékesíteni. A mezőgazdasági üzemek szarvasmarha-tenyésztése szintén állami támogatásban részesült,⁴¹ ám a feltételek nem teljesülése esetén azt vissza kellett fizetni jogtalanul felvett támogatás címén.

³⁷ Varga: *Miért bűn a sikeresség?*, 614.

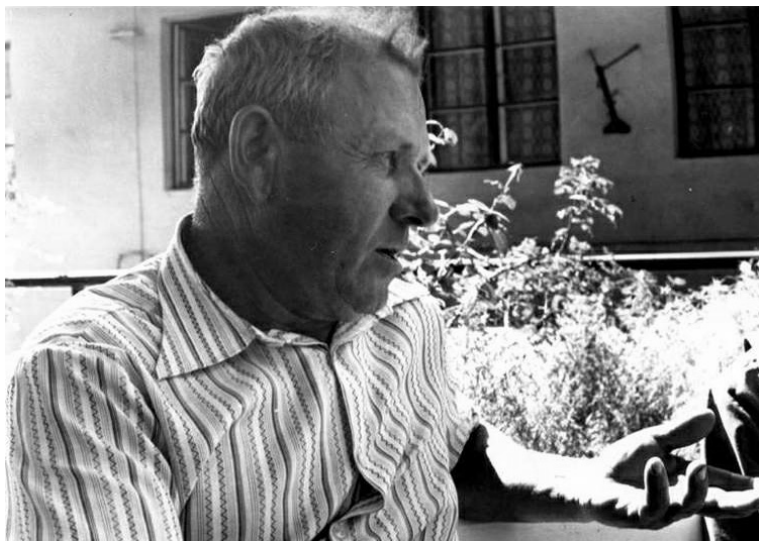
³⁸ *Magyar Közlöny*, 1967. 61. sz. 1967. szeptember 8. 459–460., 464.

³⁹ *Magyar Közlöny*, 1967. 68. sz. 1967. október 11. 574.

⁴⁰ A mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter 6/1967. (X. 24.) MÉM számú rendelete a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény, valamint a 35/1967. (X. 11.) Korm. számú rendelet végrehajtásáról. *Magyar Közlöny*, 1967. 75. sz. 1967. október 24. 711.

⁴¹ A pénzügyminiszter és a mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter 2/1957. (XII. 22.) PM-MÉM számú együttes rendelete a mezőgazdasági üzemek kedvezményeinek és támogatásainak rendszeréről. *Magyar Közlöny*, 1967. 99. sz. 1967. december 22. 1043.

A Belügyminisztérium lapja, a *Magyar Rendőr* 1971 augusztusában – Szobogya József őrnagy leírása nyomán – a fenti, a tanácsok mezőgazdasági osztályai és a téeszek által csak a 20/B-s közös rendeletként ismert utasítás súlyos megsértése kapcsán közölt írást a Dózsa György MGTSZ-ről, valamint az államot ért, összesen 885 000 forintos károkozásról.⁴² A rendelet kimondta, hogy a termelőszövetkezet hizottmarha mázsája után 800 Ft, míg növendékmarha után 1200 Ft árkiegészítésben részesíthető, ha azt a téesztag a termelőszövetkezetten keresztül értékesíti, vagy ha a szövetkezet a saját nevelésű állatait adja el. Az árkiegészítés a téesz és az állami felvásárló szervek, állami vállalatok, közületi szervek részére történt értékesítés után, valamint szabadpiacon, számlával igazolt értékesítés után a termelőszövetkezetet s (közvetlenül) nem annak tagjait illette meg.

1. kép *Medve Alfonz a Ne sápadj!* című filmben. Domaháza, 1981.

Forrás: Gulyás János felvétele. Társulás – MTV. <http://gulyasjanos.hu/ne-sapadj/>
Letöltés: 2023. január 16.

A vád szerint a domaházi téesz aránytalanul több szarvasmarhát adott el az Állatforgalmi Vállalatnak és más termelőszövetkezetnek, mint amennyit a tagjaitól átvett, vagy ahánnyal sajátjaként rendelkezett. Medve Alfonz elnök a rendeletet 1968. január 1-jétől folyamatosan megsértette, sorozatos csalásokat követett el azáltal, hogy szabadpiacon rendszeresen három szomszédos megye területéről (részben vásárokon, olykor távolabbról is) felvásárolta a borjúkat, növendék állatokat, szarvasmarhákat, majd azok járlatleveleit Domaházára irányítva az állatokat elszállítás után rövid időn belül más termelőszövetkezetnek vagy az Állatforgalmi Vállalat Ózdi Kirendeltségén keresztül értékesítette úgy, mintha a megvásárolt állat a téesz saját nevelésű állata lett volna. Az állatok forgalmazása így csakhamar felgyorsult, míg a szövetkezet pénztárába befolyt pénz 2 Ft/kg összeg erejéig a leadott állatok súlyának arányában a vádlottak „zsebébe vándorolt”.⁴³

⁴² Szobogya József: *Egy utasítás bűnös megsértése*. *Magyar Rendőr*, 25. évf. (1971) 34. sz. 12.

⁴³ Szobogya: *Egy utasítás bűnös megsértése*, 12.

Előbb kitüntetés, majd börtön jutott az elnököknek. A rendszer kiszámíthatatlanságát szimbolizálja, hogy az 1968-ban még a „Mezőgazdaság Kiváló Dolgozója” kitüntetést kapó Medve Alfonzot 1971-ben letartóztatták. Május 27-én telefonon keresztül először behívták az ózdi pártbizottságra, ahonnan ezután bilincsbe verve vitték Miskolcra, a Fazekas utcai Büntetés-végrehajtási Intézetbe. A felvett állami dotációról utólag végül kiderült, hogy „ami jogtalan, az elenyésző mennyiség volt” – emlékszik vissza a filmekben a volt párttitkár, így 1972 októberében Medve Alfonzot is szabadon engedték. Esete sajátos rendszerkritikaként volt értelmezhető már saját korában is (már amikor meg lehetett illet megfogalmazni), hiszen – ahogy a költő, Oravecz Imre (is) körülírta az 1980-as években – csupán azért ült a volt téveselnök közel tizenhét hónapot (eredetileg öt évre ítélték), mert „a helyi adottságokhoz igazodva és mintegy korát megelőzve olyan gazdálkodási módszerekkel merészelt élni, amelyeket az új szabályozórendszer már követelményként ír elő”.⁴⁴ A kreativitás, az egyéni kezdeményezés vagy éppen a vállalkozókedv erősödése, illetve az 1960-as években újraindult, a mezőgazdasági kistermeléshez kapcsolódó folyamatok – a kis- vagy parasztpolgárosodás felé mutatva – a szocializmus korára vonatkozó polgárosodás-viták tárgyát képezték; példaként említhetjük Erdei Ferenc, Szélényi Iván, Márkus István, Juhász Pál, Kovách Imre, Kovács Teréz kutatásait.⁴⁵ A gazdaságosságra, a hatékony működtetésre törekvés, a rossz talajú faluhatár földjeinek észszerű hasznosítása, a munkaegység eltörlése, majd a személyes teljesítmény-alapú díjazási-részesedési rendszer bevezetése, illetve a téves gépállományának bérbeadása a szocializmus útjáról való letérésnek tűnt a politikai vezetés szemében, és ellen-szenvet váltott ki. Az ezt megjelenítő filmszociográfia hatalomhoz való viszonya is hasonló kérdéseket vetett fel, Gulyásék filmjeiben különösen.

A közel kétórás, a forgatás után csak két évvel később (1983-ban) bemutatott *Ne sápadj!* 86. percében nem véletlenül nem akar/mer még mindig nyilatkozni Medve Alfonz felesége (sz. Dolezsár Erzsébet) sem, amikor az asszonyokat kérdezik a korábbi hatrészes sorozat leforgatása után. Egyikük mégis szókimondóbb a helyben történt és átélt események kapcsán: „Az az igazság, hogy azért mindig a tanács győzött. És most is ki győz? A tanács, és persze hogy én is félnék, s nem merném vállalni a kockázatot.” A situáció szürrealitását Tóth Péter Pál kiválóan érzékelteti az alábbi megfogalmazásban: „A cenzúra akkor a legtökéletesebb, ha bizonytalan rettegések, föltételezések adnak tartalmat, alakot neki.”⁴⁶ Az intellektus tehát – miként arra a filmben megszólaló asszony meglepő nyitottsággal utal – a filmeseknek is szól, utalva arra, ők sem lehetnek nyugodtak a hatalom árnyékában, amely láthatóan nem enged semmilyen „visszafordulást” a ’60-as évek végén – az új gazdasági mechanizmussal – még reformálhatónak hitt államszocialista rendszer felé, illetve annak végül leállított, a piacgazdaság irányába nyitó, ugyanakkor inflációs kockázatot generáló, az ipari munkásságra nézve pedig hátrányos jövedelemegyenlőtlenségeket eredményező reformtörekvéseihez. Az MSZMP KB 1972. november 14–15-i ülésén a reform visszavonásáról ugyan nem volt szó, azonban szorgalmazták a központi állami gazdaságirányítás erősítését (Állami Tervbizottság

⁴⁴ Oravecz: *Hódolat Medve Alfonznak*, i. m.

⁴⁵ Összefoglalóan lásd: Csíste: *Polgárosodás-elméletek*, i. m. Korábbi írásomban külön is foglalkoztam Medve Alfonz „parasztpolgár”-ként történő kategorizálásával, a különböző tudományágak, így a néprajz (például Paládi-Kovács Attila) és a faluszociológia (például Juhász Pál) között feszülő értelmezési keretekkel és vitákkal, a magát annak nevező, ám valójában se nem paraszt, se nem vállalkozó, így egyfajta átmeneti társadalmi-gazdálkodói típust megjelenítő, a helyi közösség érdekeit szem előtt tartó embertípussal. Alabán: *Parasztpolgárok*, i. m.

⁴⁶ Tóth: *Pillanat-Képek*, 351.

létrehozása),⁴⁷ a téészek ellen pedig – adminisztratív és büntetőjogi eszközöket is magukban foglaló – gazdasági szankciók bevezetésével támadást indítottak. A reformot ellenzők válaszképpen, tudatos politikai magatartás akcióinak nevezhetők a paraszti vezetők elleni megalázó és kemény fellépések „a hatalom befolyása alól túlságosan távol merészkedő osztály” demonstratív megrendszabályozása érdekében.⁴⁸ Az eljárás szenvedő alanyai (köztük Medve Alfonz) a pártkontroll alatt kevésbé irányítható, azaz önállóbb „parasztság” visszaszorítását célzó retorziók áldozatául estek, holott mind a járási főügyész, mind a volt párttitkár (majd párttitkár-helyettes), mind pedig az amúgy párthű, a forгатás idején pozícióban lévő téészelnök is racionális, a gazdálkodás és a közösség szempontjából előnyös lépésként utalt Medve szövetségi intézkedéseire. A nómenklátúra – nem meglepő módon – elzárkózott attól, hogy a filmben nyilatkozzon; maguk helyett a börtönt is megjárt „bukott vezetőt” ajánlva.

Emlékeztetve Dolezsár Erzsébet említett, kamera előtti visszafogottságára Gulyás Gyula visszaemlékezését idézzük az elsőként forgatott *Domaházi hegyek között...* bemutatásakor tapasztaltakra: „Ebben a lincshangulatban nem mindennapos merészségnek számított, hogy szóba álltak velünk – nemegyszer a családjuk ellenére –, akik joggal féltek megtorló és bizonyíthatatlan akcióktól.”⁴⁹ A körülményekre szintén jellemző, hogy helybeliek számára csupán a presszóban vált lehetővé a premier vetítés 1980 májusában, de a Magyar Televízió is csupán a kevesek által elérhető 2. csatornáján sugározta az egyes részeket, ráadásul késő esti órákban.

Kiszabadulása után Medve Alfonz 1982-ig háztáji kocsisként dolgozott tovább a téészben, amely akkorra már – újabb csőd után – a Nagybarca székhelyű „Bánvölgye” MGTSZ-szel fuzionált. 1981-ben a háztáji gazdaságból nyert tejtermelési verseny 655 benevezett kistermelője között Medve Alfonz a második helyezett lett a megyében, amikor a felvásárolt tej mennyiségének csökkenésével Borsod-Abaúj-Zemplén először szorult „importra”.⁵⁰ A Rákosi-korszak kulákjaihoz hasonlóan egyesek által még a '80-as évek elején is „basaparaszt”-ként stigmatizált parasztpolgár tehát nem tört meg, öntudatát nem törte meg sem az idő, sem annak megpróbáltatásai. A *Ne sápadj!* upponyi jelenetében (98. perc) Medve Alfonz egyértelműen megnevezi a rendszer fő bűnét, a rendszer „kiölte” az egykori mentalitást, a földhöz, az állatokhoz való ragaszkodást az emberekből: „Itt meg lett zavarva ez a rendszer, öregem, s igaza van annak a mondatnak, hogy valamikor aszonták, hogy úrnak születni kell, a paraszt meg terem, mint a gomba. Mára az úr terem, mint a gomba, parasztnak kék születni.”⁵¹ Igaza lett: a legelőkről csakhamar szinte teljesen eltűntek az állatok, az egykor a közúti forgalmat is akadályozó, az úton csordában vonuló tehének látványa már csak az idős emlékezetében egyre halványabban élő képpé vált.

⁴⁷ Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1972. november 14–15-i üléséről. 13. MNL OL MSZMP jegyzőkönyvek. Központi Bizottság 1972. november 14–15. (Kibővített ülés)+(288. f. 4/119-120. ő. e.) 1. 1. A KB állásfoglalása a X. pártkongresszus határozatainak végrehajtásáról és a tennivalókról. Magyar Nemzeti Levéltár Adatbázisok Online. https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_M-KS_288_04_01190-01200.pdf#search=&page=1 (Letöltés: 2023. január 15.)

⁴⁸ Tóth: *A Gulyás testvérek*, 115.

⁴⁹ Tóth: *Ne sápadj!*, 15.

⁵⁰ *Akiktől sokan tanulhatnának. A tejtermelési és gyepgazdálkodási verseny legjobbjai*. Észak-Magyarország, 1982. május 5. 1.

⁵¹ *A Kortárs* irodalmi és kritikai folyóirat 1983. évi 4. száma külső borítóján ezzel a kiragadott idézettel harangozta be a MAFILM Társulás Filmstúdió és a Magyar Televízió Közművelődési Főosztálya közreműködésével készült film bemutatóját, amelyre 1983. március 31-én került sor.

Adalékok a falu társadalomrajzához: eltűnő parasztok, „kétlaki” falusi munkások

A cenzurális jellegű problémák ellenére a rendezőpáros a személyes sorsok ábrázolásán keresztül mindvégig az egyén és hatalom egymáshoz való viszonyára, a feszültségek gócpontjára, illetve a háttérbe szorított tabuk feltárására összpontosított. A filmszociográfiai tükrében Domaháza a kollektivizálás első, majd második hullámát átélve a szocialista rendszer visszasságainak, az agrárium leépülésének és a parasztság eltűnésének kamerákkal bemutatott helyszínéül szolgált. A hatalomgyakorlás módja, illetve a nyomásgyakorlás diktatórikus eszközei növelték a kiszolgáltatottság mértékét, a hatalmi játszmák küzdelmének lecsapódása pedig (nem egy helyen, így nem csak Domaházán) elkezdte a helyi közösség életét, törést okozva az egyéni és kollektív életutakban egyaránt. A néprajzi értékekben és hagyományokban gazdag település gazdálkodását és társadalmi átrétegződését, a népi kultúra ápolását ezen folyamatok kedvezőtlenül befolyásolták még akkor is, ha más, korábban említett területeken fejlődést hoztak a falu életében, sőt a legmagasabb lélekszám is erre a periódusra esett. A kollektivizálás második hullámával egy időben vette kezdetét – a városokban (például Ózdon) zajló házigyári panelek építésével – a főként saját munkában végzett, illetve részben kalákában zajló „magáneros” házépítés is (kockaházak), ami a „második gazdaság” lokális jelenlétét már egyértelműen jelezte.⁵² A paraszti minták tovább élése, a háztáji gazdasággal fennmaradt családi munkaszervezet ugyan életben tartotta az inkább már „utóparasztságnak” nevezhető csoportokat, az urbanizációval, az ipari (gyári) munkavállalással, így a zártság oldódásával azonban negatív hatásokkal is járt. A „kétlakiság” terjedésével különösen jellemzővé vált kettős foglalkoztatás és fizikai munka részben a szabadidő rovására ment (önkiszákmányoláshoz vezetve), részben hozzájárult a devianciák terjedéséhez mind a térszoparasztság és mezőgazdasági munkások, mind pedig az agráreredetű ipari munkásság körében. A kortárs szociográfiai szerzőinek töredékes közlései – olykor családi példák bemutatásával – szintén utalnak a fentiekre, azonosítva a vidék átalakítását kísérő „töréspontokat”.⁵³ Az ezeket is feldolgozó újabb elemzések egyenesen megkérdőjelezik a falvak „kádári konszolidációját”, utalva többek között a rossz, sokszor szakmai tudást és ismereteket nélkülöző vezetési módszerek következményeire, az előremutató egyéni elképzelések elnyomására, a kilátástalanság és a motiválatlanság egymással összefüggő kettőségre, a mezőgazdaságból történő kiáramlás folyamatára vagy éppen a gép- és eszközellátottság hiányosságaira.⁵⁴

A paraszti életet és a munkát átformáló kényszer-kollektivizálás az agrártársadalom zsugorodását idézte elő, felgyorsítva a hagyományos paraszti társadalom bomlását. Már az 1950-es évek elejétől kezdve érezhetőek voltak az iparban foglalkoztatottak számának folyamatos emelkedése mellett a városi munkásság összetételében megfigyelhető változások. A mezőgazdasági munka presztízsvesztésén túl az agrárnépesség legalsó csoportjainak (kisparasztok, nincstelen agrárproletárok) szemében a lakóhelyet a munkahellyel is ötvöző ipari nagyüzem egyfajta kitörési stratégiát jelentett, ami értékrendszerük átalakulásával is járt. Az újonnan belépők többsége Ózd környékén is a különböző agrár (paraszti) rétegekből érkezett, felerősítve ezzel a parasztból ipari munkássá váló társadalmi átrétegződést. Ennek gyors üteme az 1970-es évek elején bekövetkezett fordulatig tartott, amikor a szabad munkaerő csökkenni kezdett. Az iparba vándorolt domaháziak többsége az Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) szállítási részlegében dolgozott, eközben egyre több nőt találunk már – a térszen és a

⁵² Tamáska: *A kockaház*, 27. Az eredetileg munkás- és tisztviselői otthonnak szánt kockaházak a 20. század első felében jelentek meg, később a „modernül élés” paraszti szinten történő megvalósításának jelképévé váltak. Tamáska: *Túl a kockaházakon*, 32–33.

⁵³ Csikós – Ö. Kovács: *Elbeszélés*, i. m.

⁵⁴ Horváth: *„Kétségbeesetten írtam”*, 208.

háztájin kívül – a keresők között, akár ebben a gyárban, akár valamely könnyűipari üzemben (például ruhagyárban). Az ipar, a gyárrészlegek által nyújtott munka – a napi ingázás és a menetrend szerinti autóbusz-közlekedés beindulásával – biztosabb egzisztenciát, ezzel együtt más perspektívákat kínált a fiatalabb korosztályok számára. 1977 elején a bejárók száma 220 körül mozgott, az ipar-építőipar területén dolgozó aktív keresők aránya 1980-ban már meghaladta a 60%-ot az 1166 főt számláló lakónépességén belül.⁵⁵ A kettős foglalkoztatással elérhető hármás (vagy többszörös) jövedelem a néprajzkutató szerint ugyanakkor még nem differenciálta erősen a falu társadalmát, lakóinak életmódját: „A termelészövetkezet, az Ózdi Vasmű, az idenymunka, a mellékkereset s emellett az állatnevelés, a vásározás” szerteágazó és mai szemmel igen nehéz rendszeres munkavégzést feltételez. Az év megszokott, néphagyományokkal övezett rendje azonban felborulni látszott: „...az ózdi munkás szabadidejében paraszti munkát végez, szabadsága alatt visszavedlik summásnak, az iparos fél éves ciklusokban veszi ki iparendélyét, a fiatal gyári munkások pénzért kaszálást vállalnak”, a sokféle tevékenység pedig a falusi társadalom különböző korcsoportjain belül a differenciált munkavégzésen alapuló megélhetési stratégiákat tükrözi.⁵⁶ Az individualizálódás, a saját helyzetükkel gyakran kritikus szemlélet ugyanakkor arra utal, hogy ez az új, agráreredetű munkásréteg nem érezte magáénak az államszocializmus világát, annak „gondoskodását”.⁵⁷ A késői átrétegződés, továbbá a hamarosan bekövetkezett rendszerváltás utáni gazdasági és társadalmi változások „igazi” vesztesékké tette ezeket a településeket (így Domaházát is), újabb alapokat kínáló és biztosító alternatívák kínálása nélkül.

Miképpen a már említett *A határozat* című film a jól működő „téesz-demokrácia” hamis propagálása helyett lerántotta a leplet a szocializmus időszakának hatalomgyakorlásáról, úgy váltak szemléltető, kiemelten fontos audiovizuális forrássá Gulyás Gyula és Gulyás János Domaházán forgatott alkotásai a hatalmi erőtér, illetve a társadalom működése szempontjából. „No de, ha a mindenható hatalomnak vakság a fő ismérve! Van viszont cserébe kézzel fogható eredményként szanalát téesz, ebek harmincadjára jutott föld, kilátástalanság, vergődés. Hogy van néhány kivétel – mint ő is –, aki nem hagyta, hogy legyőzzék, még ha a peremre tolták is, nem tudták két vállra fektetni. »Míg bírjuk, tesszük a dolgunk. Erre születünk.«”⁵⁸ A rendszerváltás előestéjén különösképpen hatottak a diktatúra kriminalizált áldozata, Medve Alfonz idézett szavai. A szarvasmarhát tartó gazdaságoknak az 1970-es évek elejétől kezdve csökkenő aránya ellenére Medve kisgazdasága még fejlődőképes volt, az átélt folyamatok azonban az egykor nagy területen megművelt, a földrajzi viszonyok ellenére általa „paradicsomnak” nevezett faluhatár sorvadásához vezettek... és nem csak Domaházán. A filmben is elhangzik, hogy például a közeli Borsodbótán is szinte teljesen eltűnt a több százas szarvasmarha állomány a '70-es évek végére. A vidéki társadalomba „ágyazott” parasztpolgár mégsem a gyári bejárást és munkavállalást választotta.

A mezőgazdaságra nézve összességében megállapítható, hogy az erőszakkal végrehajtott kényszerkollektívizálás után az 1960-as évek közepétől bevezetett könnyítések (háztáji és kiegészítő gazdaságok, részesművelés), valamint a termelészövetkezeteknek juttatott állami támogatások hatására a magyar agrárszféra fejlődésnek indult ugyan, ám ezt a „nekilódulást” az időről-időre bekövetkező visszarendeződések, a helyi-egyéni kezdeményezések elfojtása jelentősen megnehezítette. Ezért szembeállíthatók egyes kifejezetten fejlődést interpretáló elméletek napjainknak a parasztság egzisztenciális ellehetetlenítését kommunikáló narratí-

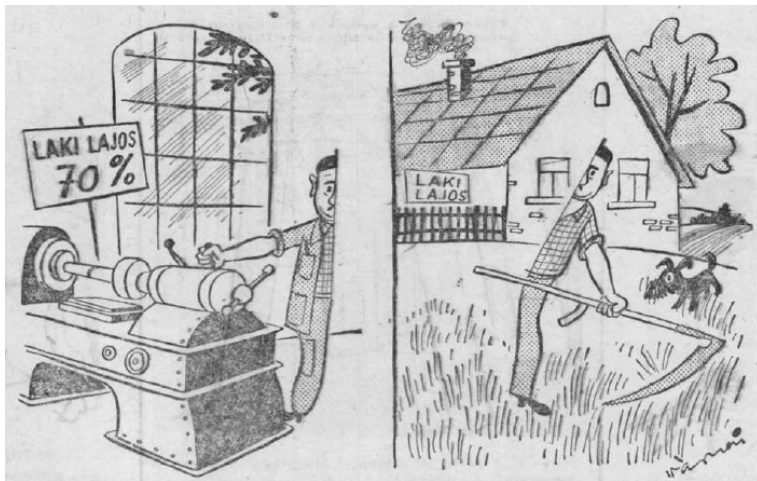
⁵⁵ Alabán: *Domaháza monográfiája*, 112., 120.

⁵⁶ Morvay: *A néprajzkutató szemével*, 56.

⁵⁷ Bartha: *The Disloyal “Ruling Class”*, i. m.

⁵⁸ Takács: *Medve Alfonz*, 13.

vákkal. Az előbbire példa lehet Andorka Rudolfnak a magyarországi községekről írt munkája⁵⁹ vagy a filmszociográfia kapcsán Domaházáról írt tanulmánya, amelyben egyértelműen a kollektivizálás utáni időszakhoz köti a lemaradás fokozatos felszámolását vagy a gazdálkodók jövedelemszintjének emelkedését. A szociológus utal többek között Medve Alfonz életnívót szimbolizáló kétszintes házára, a vízvezeték-hálózat bővülésére, a kiegészítő jövedelmek révén az egy keresőre jutó átlag fölötti havi keresetekre, vagy arra, hogy „pénzbeni társadalmi juttatásokhoz – nyugdíjhoz, családi pótlékhoz, gyermekgondozási segélyhez, táppénzhez – [...] egyáltalán nem jutottak a kollektivizálás előtt az egyénileg gazdálkodó parasztok”.⁶⁰

2. kép „Ahol a kétlaki nem tesz ki egy egész Lakit” – Karikatura a „kétlaki” munkásokról.
Forrás: *Ludas Matyi* [11.] 27. 1955. július 7. 6.

A *Domaházi hegyek között...* negyedik része („Domaházán nem jó lakni...”) többek között a tévesz-fatelep helyzetét, az iparba vándorlást és az ÓKÜ domaházi dolgozóinak élet- és munkakörülményeit, a modern kori summásokat, illetve – egy beszélgetés révén – az integrálódott romák életviszonyait tárgyalja, ám lényegében a munka világa, a végzett tevékenység adja a cselekményszál egyik fő keretét, s fogja össze a többi epizódot is. Ez adja értelmét és jelentőségét a közösségben elfoglalt / betöltött helynek, rangnak, pozíciónak és presztízsnak, fontos része továbbá az identitásnak, az egyéni és közösségi boldogulásnak, egyben az előrejutást és gyarapodást is meghatározta. A domaházi határban, az erdőben, a jászapáti vásárban, Röszkén, az iparvasútnál és a gyárban forgatott jelenetek az ipari munka mellett folyamatosan háttérbe szoruló, nehéz fizikai munkának számító agrártevékenységre (földművelés, állattartás) is felhívják a figyelmet mind a termelészövetkezet, mind a háztáji gazdaságok kapcsán. A falu és társadalma átalakulóban van, a folyamat megállíthatatlan, ám a rendszerváltás mindenben törést hoz.

Andorkával és más, hasonló elméleteket képviselő tudósokkal szemben újabb kutatások és értelmezések az 1956-os forradalom és szabadságharc előtti és utáni nagyfokú kontinuitásra utalnak, s a diktatúra „élhetőbbé tételének” lépései mögött a vidék „valódi” arculat-

⁵⁹ Andorka: *A magyar községek társadalmának átalakulása*, i. m.

⁶⁰ Andorka: *Adalékok egy szociográfiához*, 23.

váltása ellenére is – változatlanul – a paraszti társadalom felszámolásának (a „paraszttalanításnak”) a folyamataira fókuszálnak.⁶¹ Az 1970-es évek végén Medve Alfonz nem véletlenül *Búcsúzik egy földműves* címmel kívánt levelet írni az akkori földművelésügyi miniszternek,⁶² a megelőző évek számára fájdalmas tapasztalatait összegyűjtve: „...búcsúzik egy földműves a földműveléstől, ami nekem, tudod, szívből fakad. Annyira, de annyira eltompítják benned, a járási meg a helyi vezetők, hogy kérlek szépen, kiölik belőled eztet a... eztet az ösztönt, a földhöz való ragaszkodást.”⁶³ Ezt alátámasztja az átrétegződési folyamatok felgyorsulása: a nem mezőgazdasági foglalkozásúak száma emelkedett, az agráriumban foglalkoztatottak többsége – más környezetben – alkalmazottá vált, ám jövedelem-kiegészítés céljából a háztájizás és a kiegészítő gazdálkodás Domaházán is fennmaradt. Medve Alfonz szeme előtt játszódott le a föld „strukturáló szerepének”, valamint a megváltozott munkaformákból adódó és a „második gazdaság” mezsgyéjén elérhető új jövedelemszerzési formáknak a szerepváltása a kollektivizálási hullámokat követő évtizedekben.⁶⁴ Ez a váltás számára is csak megkeseredést hozott: az ezredforduló környékén végül megöregedve és könnyezve adta el lovait is.

A Gulyás testvérek filmjeire adott reflexiók szinte egyöntetűen elismerik a következetes témaválasztást, az objektivitást, ám mindenekelőtt az emberi sorsok, a mindennapok és a létfenntartás küzdelmeihez való ragaszkodást, ezek ábrázolását, illetve ezek mindenkori tiszteletét. Ahogy Zalán Vince filmesztéta megfogalmazta: az „emberekbe szorult történelem” drámáit erőltetett racionalitás nélkül felfedezve és a nézők elé tárva „nem törekedtek önálló filmnyelv megteremtésére, felvételtechnikájukat nem kompozíciós elv vezérli, kerülni igyekeznek mindenféle profizmust”.⁶⁵ Ez utóbbi „vállalása” legalább annyira gátolta őket – más rendezőkhöz viszonyítva – az igazi ismertség és elismertség elérésében, mint a közemberekkel való foglalkozás az alkotásaikban, valamint a hatalom számára láthatatlannak vélt, ám nagyon is jól látható magyar vidék „ismeretlenségének” felfedezése. A szociográfia és a filmszociográfia műfajának célkitűzései talán ezen a ponton fonódnak össze leginkább, a társadalom valós működési mechanizmusaira reflektálnak, ez adja közös és figyelemfelkeltő erejüket.

Hagyományőrzők generációváltása

Tradíciók ápolása, értékmegőrzés, értékmegőrzés, értékátadás – a 2021-ben fennállásának 50. évfordulóját ünneplő Domaházi Hagyományőrző Egyesület abból a helyi Pávakörből nőtte ki magát, amelynek egykori első tagjain keresztül tárták fel a hatrészes filmszociográfia darabjai az ott élők sorsát, a térszben dolgozók, az Ózdi Kohászati Üzemekbe eljáró munkások vagy éppen a fiatalok helyzetét. A kollektíva (Pávakör, citerazenekar) bemutatása a népi kultúrán, a pályaválasztó ifjúság döntésein, valamint a generációs különbségeken keresztül prezentálja az életkor–életforma összefüggéseit, a megváltozott értékrendeket. Az ifjúságból a közösségépítő szereppel bíró hagyománytisztelőt még nem vették ki, miképp azóta sem: az érezhetően stabil lábakon álló, közel harminc fővel alapított csoport – gyakran nem is a településen élő tagokkal – ma is létezik, a múlt örökségére épülő tevékenységük pedig példaeértékűnek bizonyult az Ózdon és környékén is működő hasonló egyesületek számára. A helyi

⁶¹ Példaként említhető az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és Nemzeti Emlékezet Bizottsága 2015-ben létrejött közös Vidéktörténeti Témacsoportja.

⁶² Dimény Imre agrármérnök 1967 és 1975 között volt földművelésügyi és élelmiszerügyi miniszter.

⁶³ Részlet a dialóglisztából. *Ne sápadj!*, 61.

⁶⁴ Vö. Valuch: *Magyarország társadalomtörténete*, 207.

⁶⁵ Zalán: *Péter és Pál*, 17.

és regionális szinten ismertté válás tekintetében 1969-re nyúlnak vissza az előzmények, amikor a Magyar Televízió „Röpülj Páva” címmel meghirdetett országos népdalvetélkedőt szervezett. Ennek hatására az 1971-ben szervezett helyi verseny nagy sikert aratott a községben, majd a folytatás sem maradt el. 1973 novemberében az Arany Páva Nemzetközi Népzenei Versenyen a gyermek citerazenekart a zsűri elődöntőbe juttatta: Szekszárdon, a harmadik elődöntő helyszínén a gyerekek György Károly vezetésével álltak a televízió kamerái és az Ortutay Gyula elnökletével neves szakemberekből álló zsűri elé élő adásban. A közösségi viszony- és kapcsolatrendszer alapjaként a domaházi Pávakör nem véletlenül ad keretet Gulyásék filmszociográfia sorozatának: „A legmagávalragadóbb alighanem az az érzelmi töltés, amely nemcsak a pávakör tagjai, de valamiképpen a nézők számára is együttes élményként tesz átélhetővé egy-egy jól sikerült próbát, minősítőversenyi fellépést, részvételt a folklórfesztiválon. Csak a film képes visszaadni azt a hangulatot, feszültséget, kollektív érzelmi hullámzást – előbb csalódottságot, majd örömet – mely a Repülj, páva-adást közösen néző – s a versenyben persze érdekelt – pávakörieket magával ragadja.”⁶⁶

A néptáncosok, a népdalokat éneklők, illetve a citerások végül – változó fellépő tagsággal – együtt maradtak, fellépéseik száma folyamatosan nőtt, majd – több más elismerésen túl – elnyerték a Népművelési Intézet nivódíját, megkapták a kiváló együttes címet, majd 1999-ben a Muharay Elemér Népművészeti Szövetség „Az év együttese” díját is. Az együttes alakulásakor a domaházi népdalok, néptáncok, népszokások összegyűjtését, feldolgozását, színpadra állítását és megőrzését tűzte ki célul, műsorkínálatukban helyi népdalok és néptáncok, karikázó, vasvári verbunk, csárdás, medvetánc, gyermekjátékok szerepelnek citerakisérettel. A népszerűség töretlenül látszik: így alakult hasonló csoport évekkel később például a szomszédos Kissikátorban (harmonika- és népdalkör).

A helyi Pávakör a legkorábbiak egyike, amely Timár Sándor koreográfus 1976-os hang- és táncfilmfelvételein a verbunkot helyezte előtérbe, ezeken pedig Medve Alfonz is feltűnik szólóban. A *Ne sápadj!* nyitó jelenetében azt látjuk, hogy az 1978 júliusában Kalocsán rendezett nemzetközi VI. Duna Menti Folklórfesztiválon az együttes szerkesztett műsorszámként a *Domaházi fonót* játszotta el, s ennek része volt a vasvári verbunk mint a keleti palóc Barkóság jellegzetes tánc típusa. A táncot itt is citera és ének, mellette pedig cigánybanda kísérte. A későbbi fesztiválok és fellépések itt és máshol is új problémákat hoztak felszínre: a tisztán helyi hagyományvilág lazulni kezdett, új elemekkel keveredett, a népzene kutatók és a gyűjtők figyelme inkább a még tisztábban hagyományőrző településekre koncentráldott.

Társadalomtörténeti szempontból sokkal aggasztóbb, hogy a filmkockákon elhangzottak szerint – ahogy a citerások gondolataikat megosztják velünk – a fiatalok már nem a faluközösségen belül látták saját jövőjüket. Az új nemzedék különböző kvalifikáltságú tagjai nem csupán egymáshoz képest, hanem szüleik, nagyszüleik halványodni látszó, a hagyományos munkamegosztásban elfoglalt pozíciójához viszonyítva is új szerepre vágytak, új célokat tűztek ki, amelyeket nem feltétlenül helyben, a tradíciók és a kialakult szokásrendet tartva kívántak megvalósítani. Az elvándorlás látványos jellemzője a lélekszám csökkenésén túl például a felépült nagy családi házak kiürülése, a munka/karrier és a megélhetés gondjainak előtérbe kerülésével sok helyen kiveszni látszó kultúraörzés hanyatlása, amelyre a filmsorozat hatodik részében a Pávakör működésével kapcsolatos bizonytalanság jelei is figyelmeztetik a nézőt. A néprajzkutató 1980-ban még bizakodóan nyilatkozott: „A Páva-mozgalmat a többség a magáénak érzi, büszkének rá, a hivatalos ösztönzés mellett a belső lelkesedés is kisebb egyenlenségek, a fiatalok bíráló szavai ellenére is együtt és egységesen képviselik kifelé Domaházát. Nem kevésbé aktivizálja őket az a tény, hogy eredményeiket a többi falvak,

⁶⁶ Török: *Domaházi hegyek között*, 33.

üzemek számon tartják, elismerik; az ózdi vasgyár például fizetett szabadságot ad a szereplőknek nagyobb jelentőségű fellépéseknél.⁶⁷

A múlt tovább élését szimbolizáló hagyományőrzés nem csupán a folklór részét jelentette: jelen volt a munkában, a mindennapi tudatban és az emberi erkölcsben egyaránt. A népi/helyi kultúra szervezett gondozásának bomlása ellenben már láthatóan megkezdődött, amire a filmben is találunk utalásokat, a megélhetés kényszere mindent maga mögé szorított. Az ÓKÜ ma már nem létezik, a biztos megélhetésnek a '90-es évek első felétől különösképpen súlyosan ható megrendülése a nehézipari ágazat leépülésével kihatott az egész város és a környező falvak életére, a negatív, kifelé irányuló migrációra. A helyi identitás, a lakóhely iránti tisztelet, valamint a kultúra összetartó szerepének megmentése még inkább az élhető településkép kulcsfontosságú részévé vált.

Összegzés

A Filmkultúra 1988-ban egy egész tematikus számot szentelt a magyarországi falvak problémáit feldolgozó, azzal foglalkozó filmeknek. A kollektivizálás befejezéséig (1961) a filmművészet politikailag vezérelt, a parasztság meggyőzését „felvállaló” feladatát a hatalom a falu szocialista átalakításának szolgálatába igyekezett állítani. A mélyebben gyökerező társadalmi problémák érintése, még inkább fejtegetése azonban tiltott volt, hiszen felszínre hozta volna a magántulajdonra és annak védelmezésére épülő paraszti értékrend és életforma egyértelmű összefüggéseit. A Magyar Filmintézet munkatársa jól érzékelte, hogy a termelőszövetkezetek megalakulásával sem szűntek meg a dilemmák: „Az ipari munkásság áldozata árán támogatott, de ezernyi belső nehézséggel kínlódo szövetkezetek önmagukban nem voltak képesek felmutatni a szocialista termelés és életforma fölényét, így bizonyítani sem vonzerejét.”⁶⁸ Egy a nehézipari munkásság munkaerőbázisává váló volt kismesesi (paraszti) falu esetében Gulyásék filmjei is igazolták mindezt, lényegében tükröt állítva a szocialista rendszer vidékének állapota, falvainak társadalmá elé. A filmszociográfiák forrásértékét ugyanakkor csak növeli, hogy ezekben az alkotásokban még nincsenek kitakart arcok, rejtett felvételek, a megfigyelő szerepben dolgozó rendezőpáros terepmunkán keresztül beszéli el az országos szinten is releváns helyi történéseket.

A választott település, Domaháza filmvásznon történő megjelenése a néptáncok, népdalok, népszokások gazdagsága, mintegy az események horizontális mellékszála mellett egy sajátos életút (portré) szakaszai, fordulópontjai révén is társadalomtörténeti jelentőségű. Elénk tárja a hagyományos paraszti világ végleges felbomlásával jellemezhető átmenetet, a hatalmon lévők aktív s az „alul” lévők passzív szerepét, a politikai döntések erejét, egyénre és közösségre gyakorolt – életmódot befolyásoló – hatásukat vagy éppen a munka centrális értékét. Ez utóbbi feltűnik a termelőszövetkezeti és az ipari (gyári) munkavégzésben, a kettős foglalkoztatás embert próbáló fizikai keménységében vagy a fiatalok jövőképében is. A hagyományőrzés jelentősége ennek mintegy dramaturgiai keretet ad, annak ívét követve a film valóságghú társadalomképet kíván adni a periférikus helyzetben lévő település kiragadott életképein át, miközben felvonultatja a helyi társadalom egyes szereplőit mindkét primer gazdasági szektorból. A termelőszövetkezeti munka sikertelensége, a későbbi kényszerfúzió másik szövetkezettel, az egyéni kezdeményezések letörése, az ipari munkavállalás térhódítása majd a rendszerváltozást követően válik kerek egészszé, amikor mindkét ágazatban megszűnik az egzisztenciális biztonság, s ahogy a '90-es évek közepén forgatott *Ne kavarj!* egyik

⁶⁷ Morvay: *A néprajzkutató szemével*, 56–57.

⁶⁸ Báthory: „*A paraszt lelkében végbemenő mindenféle vívódás*”, 5.

részének címe is jelzi: „Szétsíbolták a mezőgazdaságot”. Az Ózdi Kohászati Üzemek felszámolásával az 1945 után lokális szinteken is felgyorsult társadalmi átrétegződés is zsákutcába jutott: a biztosnak hitt gyár (is) leállt, a munkalehetőségek megszűnésével a fiatalabb generáció aligha képzelhette el helyben saját jövőjének biztosítását. A filmekből kirajzolódó portré, amely végül továbbvitte Gulyásék 1970-es évekbeli kezdeményezését, alapvetően nem változtatott a rendezők eredeti célkitűzésein: a domaházi lokális társadalom törésvonalain megrekedt egyéni és kollektív életpályákat a tervezhető perspektívák hiánya, munkanélküliség, mobilitási kényszer határozta meg, aminek nyomán az Ózd környékén zártságát és tradícióit szinte legtovább őrző falu hanyatlásnak indult. A volt iparváros, Ózd közelsége, a „kétlakisággal” kezdődő foglalkozásváltás és az életmód megváltozása tehát túlhaladt Medve Alfonz világán, és egy új, ám megkérdőjelezhető fejlődési irány felé terelte a folyamatosan csökkenő lakosságot és az egykori faluképet mára teljesen elvesztő települést.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) MSZMP jegyzőkönyvek. Központi Bizottság Magyar Nemzeti Levéltár Adatbázisok Online. https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_M-KS_288_04_01190-01200.pdf#search=&page=1 (Letöltés: 2023. január 15.)

Nyomtatott források

1949. évi népszámlálás 3. Részletes mezőgazdasági eredmények. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1950. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1949_03/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2023. január 8.)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye fontosabb statisztikai adatai. Miskolc: Központi Statisztikai Hivatal Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatósága, 1963.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve. Miskolc: Központi Statisztikai Hivatal Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatósága, 1966.

Fekete Ibolya (szerk.): *Vannak változások... (Penészek, 1968–78:) filmszociográfia*. Budapest: MAFILM Sajtó és Propaganda Osztálya, 1980.

Ne sápadj! Filmszociográfia Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról. Kézirat [stúdiófűzet]. Budapest: MAFILM Társulás Stúdió, 1983.

Észak-Magyarország (Észak-Magyarország), 1961, 1965, 1982

Magyar Közlöny, 1967

Magyar Rendőr, 1971

Szakirodalom

A. Gergely András: *Virtus és valóságghűség. A Gulyás testvérek szociofilmjeiről*. Tiszatáj, 45. évf. (1991) 4. sz. 104–112.

A. Gergely András: *In memoriam Márkus István*. In: Pethő László (szerk.): *Jászsági Évkönyv 2017*. Jászberény: Jászsági Évkönyv Alapítvány, 2017. 234–241. https://epa.oszk.hu/02200/02295/00025/pdf/EPA02295_jaszsagi_evkonyv_2017_234-241.pdf (Letöltés: 2023. január 5.)

A. Gergely András: *Kamerafegyver, szituatív leírás, képvalóság. Értelemzések a vizuális antropológia Gulyás-szemléletéhez*. Kultúra és Közösség, 4. évf. (2018) 2. sz. 13–19.

Alabán Péter: *Domaháza monográfiája és történeti bibliográfiája*. Domaháza–Ózd: Ózdi Művelődési Intézmények, 2010.

- Alabán Péter: *Parasztpolgárok vagy vállalkozók? Utóparaszti csoportok a Felvidéken*. In: Bóna László – Hajdú Anikó (szerk.): *Nemzet és kisebbség. Társadalomtörténeti változások a XIX–XX. században*. Komárno–Komárom: TéKa, 2014. 283–296.
- Andorka Rudolf: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Gyorsuló idő sorozat. Budapest: Magvető Kiadó, 1970.
- Andorka Rudolf: *Adalékok egy szociográfiához: Gulyás Gyula – Gulyás János: Ne sápadj!* Filmkultúra, 24. évf. (1983) 2. sz. 18–24.
- Bartha Ákos: *Tudomány, irodalom és közélet mezsgyéjén – a népi szociográfia és a korabeli magyar falukutatás*. Hítel, 39. évf. (2019) 2. sz. 105–119. <https://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/10-bartha.pdf> (Letöltés: 2023. január 5.)
- Bartha Eszter: *The Disloyal „Ruling Class”: The Conflict between Ideology and Experience in Hungary*. In: Hübner, Peter – Kleßmann, Christoph – Tenfelde Klaus (szerk.): *Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Zeithistorische Studien, Band 31. Köln: Böhlau Verlag, 2005. 141–162.
- Báthory Erzsébet: *„A paraszt lelkében végbemenő mindenféle vívódás”. Parasztematikájú magyar filmek 1951 és 1961 között*. Filmkultúra, 24. évf. (1988) 3. sz. 313.
- Brassai-Sipos András: *Beszélgetés a Magyar Művészetért kiűntetettjeivel*. Magyar Ifjúság, 33. évf. (1989) 6. sz. 2–3.
- Csikós Gábor – Ö. Kovács József: *Elbeszélés és történeti magyarázat – „Magyar agrárcsoda” és a források vétőjoga*. ArchivNet, 21. évf. (2021) 4–5. sz. <https://www.archivnet.hu/elbeszeles-es-torteneti-magyarázat-magyar-agrarcso-da-es-a-forrasok-vetojoga> (Letöltés: 2023. január 15.)
- Csíte András: *Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták*. Szociológiai Szemle, 7. évf. (1997) 3. sz. 117–137.
- Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban*. In: Gyáni Gábor – Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris Kiadó, 1998. 167–356.
- Horváth Gergely Krisztián: *„Kétségbeesetten írtam.” Kuláküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban*. In: Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Magyar vidék a 20. században 4. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019. 183–219.
- Kiss László: *Állóvízi vihar*. Valóság, 44. évf. (2001) 9. sz. 65–74.
- Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es dudari falukutatásának története és dokumentumai*. Magyarország felfedezése sorozat. Budapest–Veszprém: Gondolat Kiadó – A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2019.
- Losonczi Ágnes: *Az igazat, csakis az igazat... s a teljes igazat vallja. Hogyan dolgozik Ember Judit?* Filmkultúra, 2004. <http://www.filmkultura.hu/regi/2004/articles/essays/emberj.hu.html> (Letöltés: 2023. január 10.)
- Lőcsei Gabriella: *A Gulyás testvérek Magyar Örökség díja. Kormányos és kapitány*. Magyar Nemzet, 75. évf. (2012) 82. sz. 2012. március 24. 33.
- Morvay Judit: *A néprajzkutató szemével – Domaházi hegyek között...* Filmvilág, 23. évf. (1980) 12. sz. 55–57. https://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=7641 (Letöltés: 2023. január 16.)
- Ne sápadj! Filmszociográfia Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról*. Kézirat [stúdiófűzet]. Budapest: MAFILM Társulás Stúdió, 1983.
- Oravecz Imre: *Hódolat Medve Alfonzknak*. Élet és Irodalom, 27. évf. (1983) 13. sz. 12.
- Orosz István: *A cselekvő és a szenvedő hős*. Mozgó Világ, 7. évf. (1981) 3. sz. 48–53.
- Ö. Kovács József: *A hagyományos paraszti társadalom felszámolása*. Rubicon, 29. évf. (2018) 9. sz. 76–81.
- Peterscsák Tivadar: *A hagyományos paraszti erdőbirtoklás formái Magyarországon*. Honismeret, 30. évf. (2001) 1. sz. 23–25.
- Peterscsák Tivadar: *A közbirtokosság. Erdő és legelőközösségek Észak-Magyarországon*. Magyar Néprajzi Könyvtár. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2008.
- Pethő Tibor: *„Ez az én olvasatom”. Romsics Ignác pályája kezdetéről, a történelmi analógiákról, a Horthy- és a Kádár-rendszerről*. Magyar Hang, 5. évf. (2022) 52–53. sz. 42–43.

- Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Budapest: Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, 1943.
- Stefka István: *Mélytengeri halászat. Rendszerváltók (36.) – Gulyás János és Gulyás Gyula*. Magyar Nemzet, 68. évf. (2005) 275. sz. 2005. október 8. 32.
- Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Szolgálat és Írás Munkatársaság könyvei 4. Magyarország felfedezése. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1938.
- Szekfű András: *Ne sápadj! Öt kulcs Gulyás Gyula húsz év után újranezített filmjéhez*. In: Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus – Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc: Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 2004. 295–301. <https://mek.oszk.hu/15900/15999/15999.pdf> (Letöltés: 2023. február 12.)
- Szemán László: *Magyar! Ne sápadj! Kurír [délutáni kiadás], 2. évf. (1991) 136. sz. 1991. július 15. 7. Szociológiai filmsoportot! Filmkultúra, 10. évf. (1969) 3. sz. 95–96.*
- Takács József: *Medve Alfonz, a be nem jegyzet farmgazda (Portrékiegészítés egy köznapi „hős”-ről)*. Kis Ujság, 1989. november 2. 23. sz. 13.
- Tamáskó Máté: *A kockaház. Kutatási előzmények és perspektívák*. In: Uő (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa. TÉRformák – TÁRsadalomformák 8*. Budapest: Martin Opiz Kiadó, 2021. 9–50.
- Tamáskó Máté: *Túl a kockaházakon. Egy elképzelt riport részletei*. A Földgömb, 41. évf. (2023) 362. sz. 28–39.
- Tóth Péter Pál: *Ne sápadj! – Készül a Gulyás-testvérek új filmje*. Film Színház Muzsika, 26. évf. (1982) 7. sz. 14–15.
- Tóth Péter Pál: *Pillanat-Képek*. In: Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus – Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc: Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 2004. 339–355. <https://mek.oszk.hu/15900/15999/15999.pdf> (Letöltés: 2023. február 1.)
- Tóth Péter Pál (szerk.): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai, 1938–1944*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005.
- Tóth Péter Pál: *A Gulyás testvérek. Pálya és kép*. Budapest: Magyar Művészeti Akadémia, 2017.
- Török L. Gábor: *Domaházi hegyek között. Jegyzetek egy filmszociográfiáról*. Napjaink, 20. évf. (1981) 6. sz. 32–34.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
- Varga Zsuzsanna: *Miért bűn a sikeresség? Termelőszövetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években*. Történelmi Szemle, 54. évf. (2012) 4. sz. 599–621. http://www.epa.hu/00600/00617/00035/pdf/EPA00617_tortenelmi_szemle_2012_04_599-622.pdf (Letöltés: 2023. január 9.)
- Vasy Géza: *A tömegméretű kultúráért*. Napjaink, 11. évf. (1972) 11. sz. 8.
- Zalán Vince: *Fejezetek a dokumentumfilm történetéből*. Filmművészeti könyvtár 70. Budapest: Magyar Film tudományi Intézet és Filmarchívum, 1983.
- Zalán Vince: *Péter és Pál*. Filmvilág, 31. évf. (1988) 5. sz. 16–17. https://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=5024 (Letöltés: 2023. február 11.)